

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫНЫН
ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИ
ТУС ЧЕРНИҢ БЮДЖЕТТИГ НИИТИ БИЛИГНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ
ЧЫРАКЫ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ

Директорнун ооредилге
талазы-биле оралакчызы
ЧӨПШЭЭРЭЭН
Донгак О.М.
Август «29», 2024чыл

Школа директорунун
«29» дугаар дужаалы-биле
МБОУ ЧОШ
БАРЫКААН
Ооржак Ч.Н.
Сентябрь «2», 2024чыл

8-ки класска

тыва чогаал эртемнин

ажылчын программазы.

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Ооржак Онермаа Кара-ооловна

Чыргакы-2024

ТАЙЫЛБЫР СӨС

8-ки класстын төрөөн чогаал эртемниң өөрөдилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөрөдилгениң 5–9 класстарынга «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөрөдилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 8 класстын «Тыва чогаал» өөрөдилге номунга дүүштүр кылдырган.

Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр –ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде кириген

«Төрөөн чогаал» эртемниң шингээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдырган:

- “Россия Федерациязынга Оорөдилге дугайында” деп федералдыг хоойлузунга (2012 чыл, декабрь 29 унген № 273 федералдыг хоойлу);
- Ортумак ниити оорөдилгеге хамаарыштыр Россия Федерациязының Федералдыг Куруненин Оорөдилге Стандарттарының негелделеринге, сорулгаларынга (Россия Федерациязының оорөдилге болгаш эртем яамызының 2010 чылдын декабрь 17-нин хунунде ундурген № 1897 дугаар дужаалы);
- Чыргакы ортумак ниити билиг школазының 2024-2025 өөрөдилге чылында өөрөдилге планы;

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөрөдилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациязында өөрөдилге адырында «2100 чылдың школазы» төлөвилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөрөдилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрөөн (тыва) чогаал эртемни өөрөдириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемни амыдырал-биле холбаалыг, Россия

чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербешаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг- даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлээшकिनиг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиги-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрээн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному»,

«уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигиниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалыгы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодарттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девиискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзаажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап

шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИНҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүн бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медегерелдии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүн бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарында хамаа-рыштыр шүгүмчүлөлдүг чүүлдерни, үнөлөлдөрни бодунуң деннели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларында, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айтырыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, оон амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;

– тыва дылында, ёзу-чаңчылдарында хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ

ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарында, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шингээдиринге шактар үлөлгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер

тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Программада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ 8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежи»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруялыг шөл», шүлүк «Авам мени манап олар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Ши дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле),
шүлүк«Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

8-ки класска тыва чогаалдын календарь-тематиктиг планы.

Шупту 68 шак

№	Кичэлдин темазы	Шагы	Хүнү	
			План	Факт
1	Чогаал дугайында сөс	1	5.09	
2	Степан Сарыг-оол «Улуг-Хемим».чогаалдын 1-ги кезээ. Пейзаж	1	7.09	
	Степан Сарыг-оол «Улуг-Хемим».чогаалдын 2-ги кезээ. Шүлүглелде амгы болгаш эрткен уе	1	12.09	
3	Номчулга хыналдазы. Шүлүглелдин тургузуу болгаш уран-чечени.	1	14.09	
4	Аяанныг номчулга. Чурулга	1	19.09	
5	Шүлүглел дугайында билиг	1	21.09	
6	Ю.Ш. Кюнзегеш «Дыт»	1	26.09	
7	Ю.Ш.Кюнзегеш .»Дыт»	1	28.09	
8	Ю.Ш. Кюнзегеш «Чоон чуктун кижизи мен»	1	3.10	
9	Ю.Ш. Кюнзегеш «Чоон чуктун кижизи мен»	1	5.10	
10	Доржу М.Б. «Даг эзири»	1	10.10	
11	С.С. Сурун-оол «Ырла, Хемчик!»	1	12.10	
12	С.С. Сурун-оол «Ырла, Хемчик!»	1	17.10	

13	М.Б.Кенин-Лопсан «Хуттун ужары»	1	19.10	
14	Кудажа К-Э.К. «Танды кежии»	1	24.10	
15	Кудажа К-Э.К. «Танды кежии»	1	26.10	
16	Кудажа К-Э.К. «Танды кежии»	1	7.11	
17	Кудажа К-Э.К. «Танды кежии»	1	9.11	
18	Байсалова З.С. «Тайга ээзи»	1	14.11	
19	Байсалова З.С. «Тайга ээзи»	1	16.11	
20		1	21.11	
21	К-Э.Кудажы. «Тараа» Чогаалчының допчу-намдары. Тоожунуң 1-3-кү эгелери. Кол-кол овор-хевирлер	1	23.11	
22	4-5-ки эгелер. Ук эгелерге план тургузары	1	29.11	
23	Тоожуга түннел катаптаашкын. Тестилер	1	30.11	
24	Чогаадыг «Тараа – амыдыралдың үндезини»	1	5.12	
25	Неверов А.С. «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»	1	7.12	
26	А.Уержаа «Ажыл»	1	12.12	
27	Кудажы К-Э.К. «Кымыскактар»	1	14.12	
28	Кок-оол В.Ш. «Самбажык»	1	19.12	
29	Кок-оол В.Ш. «Самбажык»	1	21.12	
30	Кок-оол В.Ш. «Самбажык»	1	26.12	
31	Кок-оол В.Ш. «Самбажык»	1	28.12	
32	Кок-оол В.Ш. «Самбажык»	1	15.01	
33	С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа»	1	18.01	
34	С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа»	1	23.01	
35	С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» Чогаал теориязы. Шии дугайында билиг.	1	25.01	

36	Шиллер Ф.И. «Кара сагыш болгаш ынакшыл»	1	30.01	
37	А.Уержаа « Уш чус харлыг кырган кускуннун чагыы»	1	01.02	
38	А.Уержаа « Уш чус харлыг кырган кускуннун чагыы»	1	6.02	
39	Олчей-оол М.К. «Толевир»	1	8.02	
40	Олчей-оол М.К. «Толевир»	1	13.02	
41	М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук»	1	15.02	
42	М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук»	1	20.02	
43	М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук». Чогаал теориязы Барымдаалыг чогаалдар	1	22.02	
44	Дики Серинг «Мээн оглум Далай-Лама»	1	27.02	
45	Дики Серинг «Мээн оглум Далай-Лама»	1	1.03	
46	Сарыг-оол С.А. Херээжен»	1	6.03	
47	Сарыг-оол С.А. «Аамнын ынак оглу»	1	8.03	
48	Пушкин А.С. «Тураскаал»	1	13.03	
49	Танова Е.Т. «Иенин салым-хуузу»	1	15.03	
50	Танова Е.Т. «Иенин салым-хуузу»	1	20.03	
51	Танова Е.Т. «Иенин салым-хуузу»	1	22.03	
52	Даржай А.А. «Авамга чечээм». Боодал сонет	1	3.04	
53	Дуюнгар М.М. «Авамнын тону»	1	5.04	
54	Дуюнгар М.М. «Авамнын тону»	1	10.04	
55	Намзырай З.А. «Авам мени манап орар»	1	12.04	
56	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	1	17.04	
57	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	1	19.04	
58	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	1	24.04	
59	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	1	26.04	

60	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	1	16.05	
61	Чамыян К.Д. «Ханы дазыл»	1	16.05	
62	Чамыян К.Д. «Ханы дазыл»	1	17.05	
63	Чамыян К.Д. «Ханы дазыл»	1	17.05	
64	Чамыян К.Д. «Ханы дазыл»	1	22.05	
65	Ооржак Л.Х. «Оннуг кижиг»	1	22.05	
66	Ховалыг А. Х-О. «Уш уне»	1	24.05	
67	Гамзатов Р.Г. «Дыт»	1	24.05	
68	Туннел кичээл	1	29.05	

